

ISSN 2518-167X

WEB OF SCHIOLAR

ISSN 2518-167X

MULTIDISCIPLINARY SCIENTIFIC EDITION

INTERNATIONAL ACADEMY JOURNAL

Web of Scholar

2(20), Vol.4, February 2018

Copies may be made only from legally acquired originals.
A single copy of one article per issue may be downloaded for personal use
(non-commercial research or private study). Downloading or printing multiple copies is not permitted.
Electronic Storage or Usage Permission of the Publisher is required to store or use electronically any material
contained in this work, including any chapter or part of a chapter. Permission of the Publisher is required for
all other derivative works, including compilations and translations. Except as outlined above, no part of this
work may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted in any form or by any means without prior
written permission of the Publisher.

Publisher –
RS Global Sp. z O.O.,
Scientific Educational Center
Warsaw, Poland

Numer KRS: 0000672864
REGON: 367026200
NIP: 5213776394

Publisher Office's address:
Dolna 17,
Warsaw, Poland,
00-773

Website: <https://ws-conference.com/>

E-mail: rsglobal.poland@gmail.com

Tel: +4(857) 898 55 10

The authors are fully responsible
for the facts mentioned in the
articles. The opinions of the authors
may not always coincide with the
editorial boards point of view and
impose no obligations on it.

БОРБОР АЗИЯНЫН ЭНЦИКЛОПЕДИСТ-ААЛЫМДАРЫ

п. и. к., доцент Бекмурза Зулеев

Кыргызстан, Ош гуманитардык-педагогикалык институту

ARTICLE INFO

Received 03 January 2018
Accepted 17 January 2018
Published 10 February 2018

KEYWORDS

religious education,
scientists (aalim),
ensklopedist,
muhaddis (Islamic scholar-
hadith),
hadeeth (sayings of the
prophet),
mufassir (interpreter of the
Koran),
astronomer,
philosophy

ABSTRACT

The article gives an assessment of the studies of scientists of Central Asia who had a significant place in the history of pedagogy and education of the Middle Ages. Their scientific, literary, religious works have been taught in various madrassas for several centuries. The main emphasis is on the values of Islam.

© 2018 The Author.

Фергана өрөөнүдөгү мактаб жана медреселер динди жана илимди үйрөтүүдө чыгармаларын, эмгектерин үйрөнгөн айрым инсандарга токтолуп кетсек.

Фергана өрөөнүндө *Ахмад аль-Фергани* деген киши жашаган, өмүр сүргөн мезгили 797-860-жылдар деп айтылып жүрөт, Батышта Альфраганус деген ат менен белгилүү болгон. Анын «Элементтери» деген астрономия боюнча эмгеги, б.а., астролаб боюнча трактаты араб тилинде, араб ариби менен жазылган, андыктан аны араб окумуштуусу деп эсептешкен. Бул эмгекти Американы ачкан Х. Колумб да окуп чыккандыгы айтылып келет.

Дагы бир Фергана өрөөнүнөн чыккан изилдөөчү *Абу Махмуд Хужанди (945-1000)*, ал азыркы Кожент шаарында туулган, окумуштуу астрономиялык аспаптарды ойлоп таап, Жер планетасы тууралуу илимге бир топ тагыраак ачылыштарды айтууга мүмкүнчүлүк ачып берген.

Ислам дининин Кураны каримден кийинки экинчи ыйык китеби Мухаммед пайгамдардын айткан осуяттары хадистер эсептелет. Аларды пайгамбардын көзү өткөндөн кийин иретке келтирип, эске түшүрүүлөр боюнча жазып чыгышкан. Мына ошол хадистердин алты жыйнак-китебинин бешөөсүн борбор азиялыктар жазышкан.

Ошолордун ичинде *Аль-Бухаринин (810-870)* эмгеги жалпы ислам дүйнөсүндө эң жогору бааланат. Ал аалым-мухаддис (хадистерди жыйноочу жана изилдөөчү) жана муфассир (Куранга түшүндүрмө берүүчү) катары миңден ашык шейхтер менен баарлашып, алардан эки миң хадис жазып алган, жалпы сегиз миң хадистен 7275 хадисти редакциялаган, «Ас-Сахих» аттуу хадистер топтомуна киргизген.

Ушул хадистер XX кылымга чейин Фергана өрөөнүндөгү мектеп жана медреселерде негизги окуу китеби катары пайдаланылып келген.

Борбор Азиядагы акындар, астрологдор, дарыгер-табыштар, музыканттар эл аралап, узак сапарларга чыгышкан, ал жактан башка элдин маданиятын, илимин үйрөнүшкөн жана өздөрү билгендерди башкаларга үйрөтүшкөн. Алардын таасири бүтүндөй ЕвроАзия элдерине тийген. Математик жана астроном Аль-Хорезм туулуп өксөн жери Хорезмден, табыш Ибн Сина мекени Бухарадан, акын-ойчул Жалалиддин Руми киндик каны тамган жери Балхтан кетип, башка өлкөлөрдүн башка шаарларын турак кылышкан, ага чейин алар көп жерлерди кыдырган. Суфий акындары Ахмед Йассави, Сулайман Бақырганы, Машраб жана алардын жолун жолдоочулар дервиштик менен күн кечирип, дүйнө кезген.

Абу Зайд аль-Балхи азыркы Ооганстандан чыгып, өзү түзгөн Жер картасына материалдарды топтоо үчүн бут жеткен жердин баарын аралаган, Аль-Бухари хадистер китебине маалыматтарды издеп өмүрүн жолдо өткөргөн, а түгүл Индия жерине барып, көп нерселерди үйрөнүп кайткан. Азыркы Кыргызстандын Токмок шаарына жакын жерде туулган Жусуп Баласагын, Ысык-Көлүн тескей жагындагы Барскоондо жарык дүйнөгө келген Махмуд Кашкары илим-билим издеп Кашкар шаарына кетет, өз китептерине материал топтоо үчүн көптөгөн элдерди, тайпаларды, калааларды, чөлдөрдү, тоолорду кыдырат.

Ошто туулган Шейх-уль-ислам Насуриддин Абу Мухаммед бин Сулейман аль Оши, Али ибн Осман бин Мухаммед ибн Сулейман аль Телий аль Оший, Омар ибн Муса аль Оши, Мансур аль Оши, анын балдары Имран жана Масуд, Мухаммад ибн Али ибн Хамид Абу Абдаллах аль Оши, Усман аль Оший, Сулайман бин Оший, Масуд бин Мансур Оший ж.б. ислам аалымдары чет өлкөлөрдөн билим-илим алып келген. Дагы бир оштук Али ибн Османдын (Сиражуддин Оший) кол жазма китептери Багдадтан табылган. Мухаммад ибн Ахмад ибн Али ибн Хамид Абу Абдаллах аль Оши Багдадда жашап, ал жерде мударис болуп талабаларга дарс окуган. Омор ибн Муса аль Оши (аль Хамави) Мисир, Багдад, Мекке шаарларында жашап, ошол жактан терең билим алып жалпы ислам дүйнөсүндө бааланган энциклопедиялык сөздүк түзгөн. Абу Бакр Мухамед бин Абу Сахл Ахмед аль-Сарахси (Имам Сарахси) (1009-1090) азыркы Ирандын аймагындагы Сарахс шаарында туулса да, Каракандардын чыгыш борбору болгон Өзгөн шаарында жашап, атактуу исламий китептерин жараткан.

Жогорудагы мисалдардан айтарыбыз төмөнкүлөр:

1. Борбор Азиядагы диний аалымдардын, окумуштуулардын, акындардын, жер кезер географтардын идеялары башка өлкөлөрдү, жерлерди кыдыруу, ал жакта жашоо учурунда да табылган.

2. Жогорудагыдай тарыхый инсандар өз ойлорун басма, жазма түрүндө гана эмес, жер кезүү, саякаттоо учурунда оозеки формада да тараткан.

3. Мусулманчылыкта, ислам дининде эл кыдырып, жер көрүүгө, илимди таратууга өзгөчө маани берилген жана соопчулук катары да, илим-билим адамынын парзы катары да эсептелген.

4. Дервишчилик, эл кыдыруу башка элдердин, маданияттардын жергиликтүү элге сиңишине, таасирленүүсүнө да шарт түзгөн.

Мына ушул факторлор XIX кылымдын II жарымындагы жана XX кылымдын алгачкы эки он жылдыгындагы Фергана өрөөнүндө жайгашкан диний мактаб-медреселердин окуу-тарбия процессине да оң таасирин тийгизген. Биринчиден, Борбор Азиядагы IX кылымдан башталган энциклопедист-аалымдардын эмгектери, сопу акындарынын ырлары менен терең таанышууга мүмкүнчүлүк болгон, экинчиден, өздөрүн да жашаган айылындагы, шаарындагы мударистер гана окутпастан, алыскы жана жакынкы өлкөлөрдөн, шаарлардан келген мударистер да окуткан.

Борбор Азиядагы Алтын доордун дүйнөлүк илим-билимге, маданиятка кошкон эң баалуу салымы – алардын билим берүү жана тарбиялоо концепциясынын гуманизми. Булардын гуманисттик идеяларын орто кылымдардагы жана андан кийинки доордогу Европадагы университеттерде окуу предметтеринин, өзгөчө чыгыш адабияты, педагогика, логика, медицина, астрономия илимдеринин курамында кеңири үйрөтүлгөн. Алар өз окууларында бул ааламда башкы нерсе – адам дешкен, адамды түшүнүү, адамды ар тараптан аздектүү керек дешкен, анын коомдогу ролуна жогору баа беришкен, адамды адамгерчиликтин мыйзамдары менен гана тарбиялоону башкы планга алып чыккан.

Фергана өрөөнүндөгү билим берүү уюмдарында үйрөнүлгөн бул доордун айрым инсандарынын гуманисттик идеяларын анализдеп көрөлү.

Абу Наср Мухаммед Аль-Фараби (870-950) – азыркы Казакстандын Отрар (мурдагы Фараб) шаарында туулган, кыпчак уруусунан. Чыгышта аны Аристотелден кийинки «экинчи мугалим» аташса, Батышта ошол эле мааниде Альфарабиус дешкен.

Аль-Фараби адегенде туулган жеринде, андан кийин Шаш (Ташкен), Самаркан, Бухара шаарларында окуп, Исфахан, Хамадан, Рее (Тегеран) шаарларында болуп, көп ишмердүүлүгүн Араб калыпалыгынын борбору Багдад калаасында жүргүзгөн. Ал жерде дүйнөдөгү эң бай китепкана бар эле. Фараби араб, фарсий, грек, түрк ж.б. тилдерди жакшы билген. Тырышчаактыгы, илимге берилгендиги ушунчалык, Аристотелдин «Физика» деген китебин 40, «Риторика» китебин 200 сыйрадан окуп чыккан экен.

Аль-Фараби өз мезгилин орошон аалымы катары 160 трактатында социология, логика, философия, этика, эстетика,

психология, тарых, адабияттаануу, музыкаатаануу ж.б. илим тармактары боюнча гуманисттик ойлорду жазып калтырган. Байыркы грек, рим, эллин маданиятын, илимин терең үйрөнүп, аларга сынчыл көз карашта болуп, Пифагордун сандык мистикасын, Платондун диний-мистикалык окууларын сынга алган. Ар кандай диндин негизинде философия турат деп, өз мезгили үчүн төңкөрүшчүл ойлорду ортого таштаган. Өкүмдарлар чыныгы илимди жана философиянын теориясын өздөштүргөндө гана элди, мамлекетти адилет башкараарын айткан. Мусурманчылык үчүн гана эмес коом үчүн адам өзүнүн моралдык жана интеллектуалдык өнүгүүсүн камсыздаш керектигине токтолуп, жакшы адеп менен акылдын күчү биригип адамдын кадыр-баркын көтөрөрүн белгилеп, эгер экөө тең бир адамда болсо, ал адам берешен, ак көңүл болорун белгилейт. Адабий трактаттарында геолого-идеалисттик ойлор камтылса, музыкаатаануу боюнча эмгектеринде музыканын адамдын дене-боюна таасир этери, кишини дарылоого жана ички дүйнөсүн өзгөтүп, оң сапаттарга тарбиялоого салым кошору тастыкталат.

Фараби «окутуу», «тарбиялоо», «мактоо», «ишендирүү», «мажбурлоо», «бакыт», «билим», «билгичтик», «көрдүм», «адат» ж.б. түшүнүктөрдүн педагогикадагы маанисин чечмелеп көрсөтөт. Тарбиялоонун максаты катары адамды ар тараптан өнүктүрүүнү түшүнгөн, алар: акыл-эси, жүрүш-турушу, көркөм табити, дене-бою ж.б. Мына ушуларды ар бир адамда гармонияда тарбиялоонун зарылдыгын көрсөтөт.

Башкаруучу (өкүмдар) ээ болуучу 12 сапат деп, аларга төмөнкүлөрдү атайт:

1. Чың ден соолукта болуу.
2. Тактык, ачык-айрымдык.
3. Акыл-эстүүлүк.
4. Чечендик, сөзгө байлык.
5. Илим-билимге умтулуучулук.
6. Моралдык жактан таза, кумар оюндарынан алыс болуучулук.
7. Акыйкатты жактыруу, чындыкты сүйүү.
8. Өз кадыр-баркын, баасын билүү.
9. Байлыкка, дүйнөгө умтулбоо.
10. Адамгерчиликтүүлүк.
11. Чечкиндүүлүк.
12. Тамактан, аялдар, ичкиликтен өзүн тия алуучулук.

Ал билим алуунун мазмуну төмөнкүлөрдөн турушу керек деп айткан: араб тили жана адабияты, тарых, Куран, хадис жана ошондой эле табигый-философиялык

илим-билимдер: математика, медицина, астрономия, механика, метафизика, логика.

Анын колдоосундагы окутуунун принциптери: окутуунун турмуш менен байланышы; таанып билүүнүн илимий негизи; окутуунун ырааттуулугу; улоочулугу, көрсөтмөлүүлүк, байкоо жана тажрыйба ж.б.у.с.

Ой жүгүртүүнүн методдору жана ыкмалары: ишенимдүүлүк; такталгандык; риторикалуулук; поэтикалуулук, софистикалык, б.а., каршысындагы адамды жаңыгып жиберүү ж.б.

Окутуунун методдору: тажрыйбалык-көрсөтмөлүүлүк, көнүгүү-кайталоо, индукция жана дедукция, абстракционизм методу ж.б.

Ал окутуучу, үйрөтүүчү кандай болуусу керектиги тууралуу да ойлорун айтып, бир адамдын башындагы илим жана билим жалпы элдин байлыгы катары пайдаланышы керектигин туюндурат. Билим жана тарбия берүүнүн гумандуулугун жана демократиялуулугун алдыга сүрөп чыккан аалымдын эмгектери көптөгөн окумуштууларды өзүнө тартып, анын философиясы тууралуу советтик изилдөөчүлөр М. М. Хайруллаев, В. А. Касымжанов, Б. Г. Гафуров, В. Ю. Захидов, А. Джахид, А. С. Иванов, С. К. Сатыбекова ж.б., педагогикасы тууралуу А. Кубесов [1], Х. Х. Талашев [2] ж.б. эмгектерин жазган. Чыгыш өлкөлөрүнөн Мирва Хусаин, Салиба Джамил, Фарух Омар, Дзидан Джерди, Кумаир Юханна, Джума Мухамед Лутфи, Осман Амин, Абдель Даима, Абъяд Малика, Махфуз Хусаин Али, Аль Джинди Назиха Ахмада, Самир Али Саид Салам, Р. Д. Ардакни ж.б. окумуштуулар Аль-Фарабинин мурастарын ар тараптан изилдешкен.

Анын «Аристотелдин «Логика» китебинин башталышына түшүндүрмө», «Илимдерди классификациялоо», «Акыл-эс тууралуу китеп», «Бактылуу болууга жетишүү», «Бакытка жетер жол көрсөтүү» ж.б. эмгектериндеги педагогикалык идеялар XIX кылымдын II жарымындагы жана XX кылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү, анын ичинде азыркы Кыргызстандын аймагындагы мактаб-медреселерде үйрөнүлгөн. Бул эмгектерди мударистер да пайдаланган, аларда балдарды акыл-эс, адеп, эстетикалык, эмгек жагынан тарбиялоонун теориясы ачып берилген жана практикасына насаатталган, демек, өзүнчө педагогика окуу китебинин функциясын аткарган. Анын педагогикалык концепциясынын башкы өзөгү – акыл-эс тууралуу ойлору болуп эсептелет, адамды башкалардан айырмалап, аны тарбиялуу кылып турган нерсе да ушул акыл-эс экенин

айтып, ошол нерсе менен мурдагыларды үйрөнүп, үйрөнгөндөрүнүн негизинде жаңы нерселерди түшүнөт жана ачылыштарды жасайт деп эсептейт. Ал тарбиялоонун адамды өзгөртө аларына ишенет, бакытка жетүүнүн жолдорун көрсөтүп, алар акыл-эс, адеп экендигин далилдейт, эстетикалык табитти өтө эрте жаштан баштап өстүрүү керектигин түшүндүрөт.

Мугалим балага өзүн-өзү тарбиялап, өнүктүрүүгө жол көрсөтүшү керектигин белгилейт. Адам бир жагынан өзүнчө жеке турган, ошол эле кезде жамаат ичинде жашаган, тарбия менен өзгөрүүчү жан дейт. Адамдарды үч типке бөлүгү карайт: «эркин адам», «мал киши», «тубаса кул». Булардын ичинен «эркин адам» гана бакытка жетүүнүн жолун таба аларын белгилейт.

Абу Рейхан Аль-Бируни (973-1048)
Саманиддер дөөлөтүнө караштуу Кийат (Хорезм, азыркы Каракалпак республикасындагы Бируни шаары) деген жерде туулган да Ооганстанга караган Газни деген жерде каза болгон. Фарсий элдеринен чыккан, Борбор Азияда туулган аалым-энциклопедист, ойчул философ, тарых, астрономия, филология, математика, механика, геодезия, минералогия, геология, фармакология ж.б. илим тармактары боюнча көптөгөн эмгектерди жараткан. Эмгектерин араб тили менен бирге фарсий тилде да жазган, бирок анын бала чагы фарсий тилинин хорезм диалектисинде калыптангандыктан адегенде араб жана фарсий тилинде жазуу кыйын болгонун белгилейт. Негизи кийин полиглот катары таанылган, араб, фарсий тилдеринен тышкары грек, латын, түрк, сирий, иврит, санскрит, хинди, урду ж.б. тилдерди билген.

Кийат шаарында анын алгачкы устазы математик, астроном Ибн Ирак болуп, ал көп нерсени үйрөтөт. Кийин Ибн Сина менен кат алышып, экөө Аристотелдин окуусун талкуулайт, илим-билим тууралуу сакбатташууларды жүргүзөт. Пифагор, Сократ, Аристотель, Платон, Птолемей ж.б. байыркы грек ойчулдары жана илимпоздору тууралуу ойлорун жазган, алардын илимий ийгиликтерин жана кемчилдиктерин белгилеп берген.

1017-жылы Хорезмди султан Махмуд Газневи каратып алган учурда султандардын сарай кызматына (азыркы Ооганстанда) кабыл алынат да, алардын Индияга жүрүшүнө катышат, ошол жакта бир нече жыл жүрүп, эл-жер көрүп, илим үйрөнүп «Масуддун канондору» деген эмгегин жазат, ал астрономия жана сфералык тригонометрия

боюнча өз кезегинин баалуу изилдөөлөрүнүн бири болгон. 1000-жылы чыккан «Хронология, же азыркы муундардын эстелиги» деген китепте ошол жылдарга чейинки бүт адамзатка кызмат кылган ар түрдүү доорлордун жана элдердин белгилүү жылнаамаларын (календарь) жыйнап, жыйынтыктап, доорлордун хронологиялык жадыбалын түзгөн. 1030-жылы Индия жөнүндө китеп жазып, анда индиялыктардын дини, тили, этнографиясы, маданияты, тарыхы, илими боюнча маалыматтарды камтыган, классикалык санскхи окуусу, космикалык эволюция, жандын «жука дене» менен байланышы жөнүндө теория, шахмат оюнунун пайда болушу тууралуу уламыш да ушул эмгекте келтирилген. Бируни Жер өз огунда Күндү айланат деген ойду айткан, кийин 5 кылымдан соң бул ойду Коперник илимге киргизген. Ал Жер шаарынын формасын, радиусун эсептеген, телолордун тартылуу күчүн белгилеген. Глобусту ойлоп тапкан.

Бирунинин «Тафхим» («Китаб аль-Тафхим») деген эмгеги медреселердин окуу куралына айланган, анда автор суроо-жооп ыкмасын колдонуп, анын жүрүшүн баяндаган. «Акылман санат сөздөрдүн жыйнагы», «Ойду жана акылды көнүктүрүү», «Өткөн муундардын эстеликтери» аттуу эмгектери накта педагогикалык чыгармалар болуп эсептелет. Анын педагогикадагы кредосу – адамдын бакытка жетүүсүнүн бирден-бир жолу эмгек экендигин көрсөтүү. Ошол эле кезде ыйман, адептин башкы сапаттары – достук, ынтымак, жолдошчулук, чынчылдык, акыйкаттык. Балада жакшы адептик сапаттарды жаратуу тарбиячынын биринчи милдети. Ал үчүн ал илимий теорияларга таянышы керек. Бируни 1029-жылы жазган 530 суроо жана жооптон турган китебин («Книга вразумления начаткам науки звёзд») эки тилде – фарсий жана араб тилдеринде жазган, анда геометрия, арифметика, астрономия, география, хронология, астрология боюнча илимге негизделген ойлорун айткан. «Астрономия жана жылдыздар боюнча Масуд канону» деген эмгегинде эксперименталдык жана математикалык жол менен изилдөөлөрдү жүргүзгөн. Ал Айдын өзгөрүүсүн аныктаган. 1038-жылы «Минералогия, же асыл таштарды таанып билүү тууралуу маалыматтар китеби» деген эмгегин жазып, анда элүүдөн ашык минаралдарга, кен байлыктарына, металлдарга аныктама берет.

«Медицинадагы фармакогнозия» аттуу китеп түзүп дары-дармак болуучу 880 ге жакын өсүмдүктөргө мүнөздөмө берет, ал

4500ден ашык өсүмдүктүн араб, грек, сирий, инди, фарсий, хорезмий, согдий, түрк тилдериндеги аталыштарын салыштырат. Жалпысы 150дөн ашык эмгек жазган.

Абу Рейхан Аль-Бирунинин илимий, педагогикалык ишмердүүлүгү тууралуу П. Г. Булгаков, Г. Д. Джалалов, З. Г. Джалалова, Б. А. Розенфельд, Б. А. Розенфельд, М. М. Рожанская, З. К. Соколовская бириккен авторлор тобу, Х. У. Садыков, С. Х. Сираждинов менен Г. П. Матвиевская, Қ. Сарбасова[3], И. В. Тимофеев, А. Шарипов ж.б. окумуштуулар кызыктуу изилдөөлөрдү жүргүзүп, анын илимий ишмердүүлүгүнүн маанисин жогору баалап,

азыркы күнгө чейин билим берүү мекемелеринде окуп-үйрөнүлүп жаткандыгын айтышат. Демек, Бирунинин окуусу, анын идеялары, илимий-теориялык ачылыштары XIX кылымдын II жарымындагы жана XX ылымдын башындагы Фергана өрөөнүндөгү мактаб-медреселердин окуу китептеринин мазмунуна кирип, мусулман балдарынын астрономиялык, математикалык, этнографиялык, географиялык ж.б. энциклопедиялык билим алуусуна өбөлгө болгондугун айта кетүүгө тийишпиз.

АДАБИЯТТАР

1. Кубесов А. К. Педагогическое наследие Аль-Фараби. – Алма-Ата, 1989.
2. Тллашев Х. Х. Общепедагогические и дидактические идеи ученых-энциклопедистов Ближнего и Среднего Востока эпохи Средневековья. – Ташкент, «Фан», 1989. – 146 с.
3. Сарбасов Қ. Казирги казак педагогика гылымындагы ал-Фарабинин, Ж. Баласагунидин, М. Кашкаринин таалим-тарбиялык идеялары – Педагогика гылымдарынын докторы гылыми даражасын алу үшүн дайындалган диссертациянын авторефераты. – Караганды, 2008. – 24-б.

